

O NASTANKU FEUDALNIH POSJEDA MUSLI- MANSKOG BOSANSKOG PLEMSTVA

U drugom broju «Pregleda» mi smo u napisu «Osvrt na neke probleme Bosne i Hercegovine» dodirnuli pitanje nastanka i uloge muslimanskog feudalnog plemstva u tim zemljama i u vezi s tim govorili smo o tome kako je u određenim povoljnim uslovima tradicija o porijeklu toga plemstva koja je izrasla iz stvarnog istorijskog razvoja prenela u legendu, u kojoj izokrenuta, deformisana istorijska stvarnost služi u kasnijim vremenima učvršćenju klasnih interesa toga plemstva i ostih društvenih slojeva koji su tu plemstvo pri preluku u novu društvenu formaciju, kapitalističku formaciju, djelomično odojjenili u rukovođenju muslimanskim masama Bosne i Hercegovine.

U ovom napisu mi želimo da na primjeru nastanka feudalnih posjeda bosanskog muslimanskog plemstva u grubim potezima ukazemo na opšti istorijski okvir u kome se taj proces odvijao i da utvrdimo kako se taj proces vršio u skladu sa osnovama na kojima je bila izgrađena Osmanska carevina. A da bi se to shvatilo, potrebno je prethodno ukratko izložiti opštu privodu osmanskog feudalnog sistema.

Nije ovdje mjesto da ulazimo u opširnije izlaganje istorijskih uslova u kojima je nastala i razvijala se Osmanska carevina uopšte, a na Balkanu posebno. Ali je osnovno to da je ta carevina svoj nastanak i svoje opravdanje kao i svoje relativno dugo trajanje našla u naslijeđenim istorijskim uslovima koji su i dalje djelovali kroz organizam Osmanske carevine i njene vlastite zakonitosti. Osmanci su rasprjeđili društvenu krizu i balkanskog i malazijskog prostora na taj način što su, svuđvši dotrajale države na tim prostorima, amputirali osnovne nosioce društvene krize — krupne feudalce i, oslanjajući se na klasu sitnih plemića, koju su na specifičan način organizovali i učinili moćnim društvenim i vojnim činocem, izgradili venca jaku državu kao oruđe te klase. Ekonomski podloga takve organizacije jeste miriska (državna) zemlja. Miriska zemlja bila je ono oruđe koje je sprečavalo izrodavanje

sistema. Zahvatom u ekonomiku na takav način da se svojina na osnovno sredstvo proizvodnje — na zemlju — ispostavi u ime klase sitnog plemstva u takvom obliku da se osigura interes klase kao cjeline protiv prizivanja pojedinačnog njenog predstavnika, u čijoj je klasnoj suštini potencijalno sačrčan krupni feudalac, čini suštinsku ulogu miriske (državne) zemlje. A društveni sadržaj takvog oblika svojine na zemlju izražavao se u tome što je on značio ukidanje čitave one feudalne hijerarhije u koju je bio uključiven odnos feudalac-seljak i na vrhu čije vertikalne stratifikacije je stajala država kao organizovana sila u rukama vladajuće klase koja garantuje održavanje tog odnosa. Ukidanjem te hijerarhijske mreže, s posebnim obzirom na njenu vertikalnu strukturu, a to je konkretno značilo ukidanje klase krupnih feudalaca, unesene su promjene u odnos feudalac-seljak tako što je taj odnos, uz očuvanje njegove ekonomske i društvene biti, priveden pod neposrednu zaštitu i kontrolu države. U ekonomskom pogledu to je značilo ukidanje široke hijerarhijske mreže klasičnog feudalizma u kojoj i kroz koju se izražavala ukupnost svojine klase na zemlju. Ta se svojina klase u osmanskome feudalizmu izražava kao svojina klase putem svojine države nad zemljom. A svojina države izražava se kao uvid države u tu svojina kao cjelokupnost i u raspored njenih dijelova u vidu lena pojedinačnih feudalaca kao i garantovanje da se ta cjelina kao takva očuva u rukama klase, a raspored njenih dijelova u rukama pojedinih njenih predstavnika. Ako država taj uvid i tu garanciju ne bi ostvarila, bila bi ugrožena i cjelokupna klasa, a i država kao njen organizovan izraz. Ako bi se raspored njenih dijelova u tom smislu poremetio da bi se veliki broj tih dijelova nagomilao u rukama pojedinih feudalaca na račun drugih feudalaca koji bi im bili podređeni, onda bi bilo gotovo sa klasom sitnih plemića kao vladajućom klasom. Društvo bi se vratilo na put klasičnog feudalizma koji je osmanska država likvidirala. Dok u klasi-

O NASTANKU FEUDALNIH POSJEDA MUSLIMANSKOG BOSANSKOG PLEMSTVA

...bosansko feudalno društvo...
...nije ni u čemu ograničavala društveni poredak, stalno reprodukujući hijerarhijski feudalne klase i u njemu horizontalnom i u njemu vertikalnom smjeru, dođe je mobilnost zemljišnog posjeda i zemljišnu svojinsku bila vrlo opasna po ovaj osmanski sistem. Boga je ona bila opasna. U praksi kontrolisala toga sprovodila se kao kontrola države.

Te je bio princip na kome su izgrađeni agrarni odnosi u turskoj imperiji. Mi smo ga samo grubo dodirnuli, ali je jasno da se toms principu morala u ohrasti agrarnih odnosa sve podrediti ako je trebalo da Osmanlija imperija ostane onakva kakva jest: imperija sitnog feudalca. Razumljivo se da stvarni istorijski proces nije bio čist već ju u svojoj živoj, komplikovanosti imao mesu odstojanja i kompromisa. Ali je činjenica da se ispod životne šarolikosti sistema neumoljivo sprovodio osnovni princip Carevina, princip mirske zemlje.

Ovo nekoliko letimičnih primjedbi bilo je potrebno da bismo prišli prvom pitanju koje nas interesuje. Poznata je postavka Cive Trubečke o bosanskom feudalizmu. On kaže da se u Bosni i plemenske i feudalne prilike srednjega vijeka «i poštivali i čuvali» — (istoriska podloga agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini, str. 16). Ova postavka Cive Trubečke prožima sve njegove radove kao pretstavnik onog istoričkog shvatanja po kome turska vladavina u Bosni nije ni u šta dirala nego je sve ostavila po starom i tako pomirila zatečeno stanje, zatečene agrarne odnose sa novom državom. Otuda ovaj specifičan položaj Bosne i očuvanost njenog plemstva, koje je ostalo ono staro pod novim likom muslimanskog feudalca. Ja sam se na to pitanje osvrnuo u pomenutom napisu u «Pregledu». Ovdje je potrebno reći da je turska država, neumoljivo provodeći osnovne principe društvenog poretka koji je stvarala, u isto vrijeme vodila računa o tome da će svako proširenje njenoga osvajanja na Balkanu ugroziti državu ako ona ne bude uspjela da u novom društvenom poretku koji odgovarao interesima sitnoga balkanskog plemstva, a privremeno i olakšavao položaj seljaka, ne omasovi svoju bazu privlačenjem toga plemstva u svoju spahijsko-timarsku organizaciju, kao i angažovanjem u prvom redu stočarskog dijela seljaštva u svim vojnim, poluvojničkim i drugim pomoćnim službama koje su tražile ogroman broj ljudi i u pogledu daljnjih ratnih akcija i osvajanja i u održavanju poretka i mira u osvojenim pokrajinama, kao i u osiguranju posebnih renta po širokim i nepristupačnim krajevima Balkana. Osmanlija imperija, zaslanjajući čvrstini svoje političke i vojne organizacije, svojim ratnim uspjesima i svo-

jom ispravnom agitacijom na istanjsu svoju stvarala i društvenom organizovanju kao i društvenom sprovedenju tih principa u život, implevala je da pritisne na svoju osnovu i prvom redu sitno plemstvo, komandante i posade tvrđava, stočarske organizacije i njihove starješine itd. O tome imamo slaganu istorijske podatke koji govore da je već u prvim decenijama turskih osvajanja sa strane Osmana pridavalo sitno plemstvo, Grčke, a zatim u toku daljeg turskog širenja sitno plemstvo Makedonije, Albanije, Srbije, Bosne i Hercegovine itd. Pored toga, Turci su prihvatili potomke svrgnutih i pogubljenih feudalaca koje su u dosta slučajeva prevaspitavali i njihovim uglabljem u spahijsko-timarski sistem prodirivali basu toga sistema. Osim toga oni su sistemom čuvanja, tj. kupljenja hrišćanske djece u janjčare, ne samo pojačavali elitnu snagu centralne uprave, broj i udarnu silu pješadijskih jedinica, već su janjčarima u prvo vrijeme dodjeljivali znatan broj timara), naročito onima u službi tvrđavskih posada. Dalji način za proširenje baze timarskog sistema bio je sistem gulama i hizmetkijara, tj. mislića koji su putem zarobljavanja, uzimanja u taštvo, primanja u službu ili prostim njihovim prelaženjem istaknutim turskim komandantima — sandiak-beriba i drugim visim turskim funkcionerima dobivali timare, a uz njih često i znatne položaje u vojsci i administraciji. Dalji način za omasovljenje timarskog sistema bila je uspostava t. zv. kolektivnog spahije, tj. iskroga timara koji ima više posjednika i koji na račun svoga prihoda daje iz svoje sredine, po reči svake godine, po jednog konjanika za tursku armiju. Dalje naučno istraživanje pokazuje da li se ovdje radi samo o predstavnicima sitnog plemstva ili njihovim pomoćima koji se uključuju u kolektivne timare ili je ovdje možda riječ i o predstavnicima slobodnog seljaštva, koji na taj način omasovljuju bazu turskog feudalizma. Kao što smo već rekli stočarske grupe i njihove starješine bile su važan element za jačanje turskog feudalizma. Mnoge znatnije stočarske starješine, klanovi i vojskovođe dobivali su timare čak i osimete i uključili se u timarsko-spahijski sistem. Naročito je uloga stočars u kolonizaciji novih zemalja. Citavi krajevi npr. Hercegovine koji su opustošili iz sjedišackog srpskog stanovništva naseljeni su stočarima. Osmanli ruku stih nove hrišćanske spahije da prime istu. Njima je bila osnovna stvar da ovi istovrijeme u ratnim pohodima i stoje na strani nove države i njenog poretka.

1) O tome je većina pisara...
...da imam...
...prijem...
...na...
...na...
...na...

PREGLED

Pored pomenutih mjesta za učvršćenje svoje vlasti i za realizovanje suštinskog zadatka te vlasti: osiguranje rente za vladajuću klasu. Osmanli su nastojali da otklone sve čimbece koji taj zadatak ometaju. Stoga nije čudo da su Osmanli u prvo vrijeme (za osvajanja) privremeno ostavljali neuknutim i sela i gradove, ne mijenjajući mnoge elemente stare organizacije. Ono što su Osmanli ostavili čititi još u toku rata za osvajanje jedne zemlje, to je likvidacija krupnog plemstva i uspostavljanje sistema timara, hasova¹⁾ krupnih feudalaca činovnika i carskih hasova²⁾. Upada u oči da su osobito krupnija lena i teritorijalno i po imenu odgovarala izvjesnim geografskim cjelinama ili važnijim geografskim tačkama. U defterima oblasti Brankovića kao i u bosanskim defterima zameci i hasovi često puta nose imena lupja kao i većih teritorijalnih cjelina. Naizgled na slučajeve da se jedna veća teritorija koja se smatra kao jedan zamec dijeli na stvari na dva lena. Ali su Osmanli na uspostavljanje lenima ipak poslije kraćeg vremena uvodili svoj sistem rente i poreza, ostavljajući pri tom neke manje važne elemente staroga naslijeđa. Novi sistem je tražio neumoljivu kontrolu države nad rentom i porezima. Osmanli su, čim bi došli u jednu zemlju, prilazili pripremanju popisa stanovništva i prihoda te zemlje i njihovog sređivanja u defter. Privremeno ostavljanje staroga stanja služilo je Osmanima da onemogućie, sravnjenjem podataka koje su zatekli sa podacima koje je davao rezultat popisa, svako sakrivanje rente i druge zloupotrebe. Svaki novi popis pokazivao je sa kakvom su neumoljivošću Osmanli učvršćivali i upotpunjavali svoj sistem. Ali to ne znači da sva naslijeđa i sve ustanove koje su se mogle uklopiti u novi sistem, doprinoseći njegovoj čvrstini i njegovom pravilnom funkcionisanju, Osmanli nisu prihvatili i održali.

Kao što su postupali u oblasti agrarnih odnosa tako su postupali i u pogledu gradova i gradske privrede. U prvo vrijeme oni su, može se reći, ostavljali naše gradove neuknutim i u pogledu njihova stanovništva, u pogledu njihove vjere, njihove organizacije, kao i u pogledu nadzora i regulisanja tržišta. Naši gradovi onakvi kakve su ih zatekli Osmanli sa visinom svoga razvoja nisu ugledavali agrarni sektor, u kome je uvedena lena vladajuća kategorija svojine — miriska zemlja, koja nije dozvoljavala da zemlja postane predmet slobodnih trgovačkih operacija, zalaganja i poklona. Drugim riječima

kategorija miriska zemlje tražila je zadovoljenje prirodne odnose na selu. To se nije samo ograničavalo na gornje pitanje već i na pitanje upotrebe i prode viška proizvoda. Sistem prirodne rente koji su uveli Osmanli odgovarao je zahtjevima miriska zemlje. Stoga treba da podvučemo da ako je i bilo djelovanje Osmanli na život naših gradova u prvom kratkom vremenskom otjelaku poslije osvajanja, to je bilo stihlotično djelovanje novih odnosa u agrarnom sektoru.

Zanimljivo je pogledati da li se ove opće karakteristike osmanskog sistema u drugoj polovini XV vijeka, koje možemo pronaći u ostalim našim krajevima koji su došli pod osmansku vlast, mogu naći i u Bosni u ovo vrijeme.

Ali prije nego što'bih prešao na istaganje ovoga pitanja, moram se zastaviti na jednoj stvari. To je problem krupnih feudalaca u Osmanskoj Imperiji. Postojanje krupnih feudalaca u Osmanskoj Imperiji iznosi se kao dokaz da Osmanska Imperija nije u prvom redu imperija sitnog feudalnog plemića. Postojanje ogromnih hasova i velikih prihoda vezira, begler-bega i sandžak-bega i drugih visokih velikodostojnika čitira se kao argument da je Osmanska carevina u prvom redu carevina visokog plemstva. Takvo mišljenje pobija činjenica da su oni u prvom redu državni administrativno-vojni činovnici čiji su prihodi, odnosno lena, vezani za njihov položaj, a tek poslije toga figuriraju kao sastavni dio vladajuće klase. Nije ovo mjesto da ulazimo u opširniju analizu ovog pitanja. Ali možemo reći da je položaj krupnih feudalaca u Osmanskoj carevini sasvim drugačiji od krupnih feudalaca na Zapadu. Dok su oni na Zapadu u prvom redu bili krupni naslijeđni posjednici velikih feuda i stajali na čelu jedne vertikalne hijerarhijske ljestvice, izražene u teritorijalnom obuhvatanju njima podređenih feudalnih domova, dotle su ovi u Osmanskoj carevini bili u prvom redu državni funkcioneri koji su stajali u prvim redovima borbe za uspostavu miriske zemlje. U Osmanskoj Imperiji bili su pretstavnici državne vlasti koji se nisu kao koncentrisan i osnažen izraz klase koji služe, napajaju sa jezgrom te klase, sitnim plemićima-spahijama, stojeći na čelu te klase i kao njeni članovi i kao nosioci vlasti države koja toj klasi služi. Ta njihova dvostruka prirodna održavana je u ravnoteži i disciplinirana snagom države kao cjeline, snagom njenih uspjeha zasnovanih na osnovnom integritetu carevine — na timarsko-spahijskoj organizaciji. Ali čim je Carevina u cjelini počela slabiti, njihova dvostruka prirodna država je da se u njihovoj birokratskoj korumpiranosti i u njihovom nastupu krupnih feudalaca. Na osnovu ovoga obilježje jest obilježje ovoga

¹⁾ Hasovi su imali 200 do 300 akra zemlje, a timari 500 do 1000 akra. Timari su imali 1000 do 2000 akra zemlje, a hasovi 500 do 1000 akra. Timari su imali 1000 do 2000 akra zemlje, a hasovi 500 do 1000 akra. Timari su imali 1000 do 2000 akra zemlje, a hasovi 500 do 1000 akra.

²⁾ Osim timara i hasova, imali su i miriska zemlja.

O NASTANKU FEUDALNIH POSJEDA MUSLIMANSKOG BOSNANSKOG PLEMSTVA

nog funkcionera koji samo dok ima politički uticaj svoje položaja i svoje privilegije. Principijelno oni svoj položaj ne mogu ni ustupiti ni ostaviti u naslijeđe, dok je naslijeđe i ustupanje uz uredno izvršavanje svojih klasnih obaveza i pod kontrolom klase principijelno pravo spahija ratnika. Pojava da osobe ili manje mulkove¹⁾ kao i široka težnja tih redova da uskućuju²⁾ velika imanja i da za upravnike ostavljaju svoje potomke i bliže rođake nalaze svoje objašnjenje u klasnom položaju tih visokih funkcionera. Njih je kao takve Osmanlika carevina uvijek tretirala, i to je bio jedini način da oni snagom centralne vlasti sprječavaju da se pretvore u nasljedne krunje feudalce, u kora bi slučajtu bila srušena osnova na kojoj je izrađena Osmanlika carevina.

Ovaj kratak osvrt na klasnu suštinu i ulogu krupnih turskih feudalaca bio je potreban zbog toga što oni koji zastupaju tezu da je Bosna u turskom feudalizmu ostala osakva kakva je bila prije osmanskog osvajanja nalaze u činjenici da je Bosna dala osmanskom carstvu veliki broj krupnih državnih funkcionera dokaz za svoju tezu o nepromijenjenom stanju u Bosni, čije predstavnike starih plemićkih porodica osmanska vlast dovodi na najviše državne položaje.

Svoje izlaganje o nastanku feudalnih posjeda bosanskog muslimanskog plemstva mi uglavnom zasnivamo na dva deftera od kojih je prvi, stariji, pisan u junu 1485 g., a drugi nešto preko četiri godine kasnije. To izlaganje obuhvata pregled stanja spahiskotimarske organizacije i pojavu čiflika³⁾ kao i odnos koji između tu dvije grupe posjeda postoji u početku turske vladavine u Bosni. Iza toga izneseni su ili nagovješteni neki prekretni momenti u razvoju svojine bosarskih feudalaca. A to sve predstavlja ustvari pogled na zemljišne odnose kao osnovne odnose feudalnog poretka u Bosni.

U oblasti spahisko-timarske organizacije upada u oči, pored mnogih sitnih timara, prilično veliki broj zemeta. Prije nego što počnem govoriti o bitnim karakteristikama tih zemeta, bitno bih da poščuven jednu činjenicu. Osmanliki spahisko-timarski sistem bio je privlačan za sitne feudalce i tu leži jedno od

objašnjenja brze osmanske uspjeha. O privlačnoj strani njegovoje u Bosni, odnosno u Bosni na okolna sjeverna područja svjedoci fakti da su oko dva desetka pripadnika timara u Bosni svojim imenima likovitu timarstranci koji su došli u Bosnu, primili titulu ili se nisu primili, a stupili su u tursku vojnu službu. Najveći ih je porijeklom iz Mađarske, koja je u to vrijeme bila najvažniji protivnik. Timari i organizator odnosa protiv turakih osvajanja na sjeveru. O klasnoj suštinu ove činjenice govori podatak da se u priličnom broju tvrđava koje su imale veliki strateški značaj nalaze i ljudi koji su porijeklom Mađari. Navestimo dalje da je distar mostarika tvrđave bio islamizirani Mađar. Pomenutimo da ih ima porijeklom i iz daleke Srbije. Priličan broj spahija potiče iz Male Azije, naročito iz oblasti Menteše. Dobar broj timara u Bosni drže islamizirane spahije porijeklom iz naših zemalja Makedonije, Srbije, pa i iz Bugarske, ali su naročito karakteristični slučajevi onih timara i zemeta gdje se očividno radi o našim bosanskim sitnim feudalcima ili o potomcima krupnih plemića. Potrebno je ukazati da nije bilo pravilo da su Osmanli potomcima krupnih feudalnih porodica morali dodjeljivati velika zemeta. Velicina zemeta zavisila je u prvom redu od položaja koji su oni zauzimali u osmanskom društvu, od služuga koje su činili za to društvo. Stoga smatram da moramo, dok to ne utvrdimo konkretnom analizom, s rezervom dopustiti sud o hrišćanskim ili islamiziranim domaćim feudalcima koji uživaju krupniji feudalni posjed. Ali treba ukazati na ove slučajeve gdje postoji mogućnost da se radi o domaćim krupnim feudalcima. To su Mahmut sin Dragaljev i Sinan-beg sin Dragaljev. Prvi je posjedovao u oblasti Pavlovića u nahiji Hrtar timar od 7.221 akča, a drugi u oblasti Kovaševića u nahiji Opat zemmet od 72.681 akča. U nahiji Hrtar susrećemo i Pavka sina Dragaljeva sa timarom od 1.637 akči. Dalje dolazi knuz Petar sin Obrinac koji ima zemmet od 40.325 akči u nahiji Neretvi i Hamur-beg sin Obrenov koji uživa dio vilajadskog zemmeta u iznosu od 72.635 akči. Nećemo ovdje nabrojati sve slučajeve gdje je moguće da se radi o potomcima krupnih feudalnih porodica. Dovoljno je da ukalemo da takvih slučajeva ima u Bosni nekoliko desetina. Neki su slučajevi jasniji a neki manje jani. Naročito komplikacija izaziva islamizacija. Ali treba istaći da se ovdje često radi o grupama članova jedne porodice ili čak od njih potičuće timar. Često se dešava da se to grupu stane vrši oko nekog turskog funkcionera i upućenika. Npr. iz Ali-pala granače se Muhamed, rođak Ali-pala i timarom od 2.418 akči, Budovina, rođak Ali-pala sa timarom od

¹⁾ Muluk je sporodičan oblik zemljišne vojine koji se davao za izravnu službu. Na takve oblike svojine običajno je direktna kontrola države, da ima i ograničenja koja su postojala za mirniju svojinu. Zbog toga je feudalna svojina ekonomski mobilnija. Nje je omogućavao mlaka bez domaćih države, podaci, zalogi i pokloni.

²⁾ Uskućuju znači akumuliraju u početke svoga.

³⁾ Ovdje je riječ o čifliku koji postajaju nakon što je neki timar, Bosni ili u domaćim, pomenuti timar, bio i o čifliku koji pripadaju timaru, kao se radi o podizanju stalnog timara, onda i prije timara ostajao čiflik, znači se isto. U turskim izvorima se čiflik za vrijeme držine, najpuno prihvati u domaćinstvu, ali se ostajao timar čifli.

PREGLED

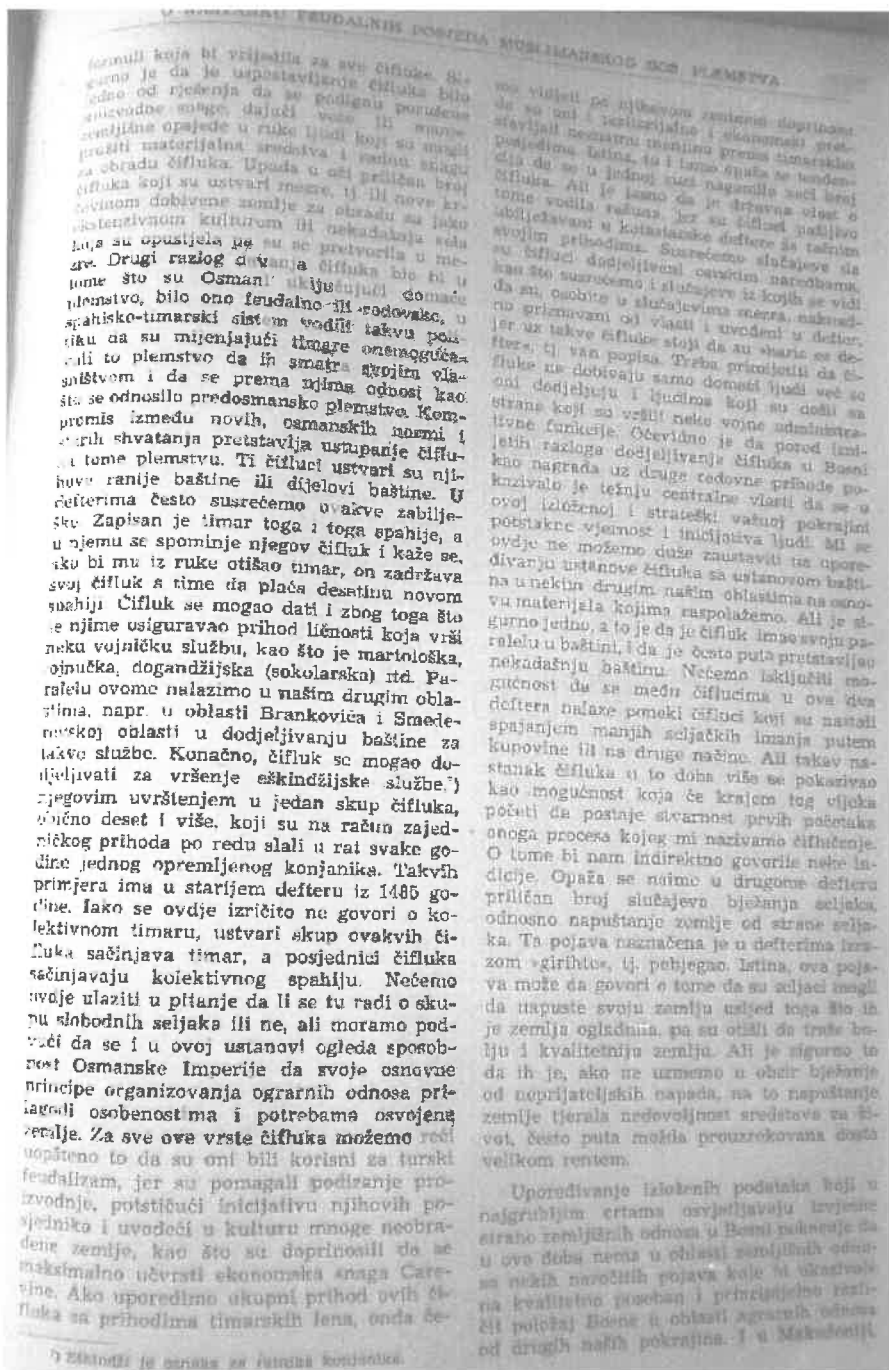
2000 akči i Hadina, rođak Ali pake koji također uliva timar čiji prihod nije zabilježen.

Ima priličan broj soaneta i timara sa čijih islamijskih podanika naslućujemo prisiljenu našega krupnijeg plemstva, ali bi bilo suviše smjelo bez prethodnog dubljeg proučavanja o tome donijeti proučaniji sud, jer se može ovdje raditi i o posjednicima lena koji su došli sa strane. Interesantno je, da uzgred spomenemo, da se pojavljuje porodica Atli-zade, tj. poznata porodica Ataglića, sa prilično velikim zemeljom. Moram napomenuti da se samo na dva tri mjesta uz ime posjednika timara muslimanske vjere izričito pominje da je iz Bosne. No da je bilo širokog prihvatnja domaćeg plemstva u Bosni i Hercegovini, to je van sumnje. Kad u Bosni susretnemo Radovinu sina Tvrdiše sa timarom od 8.015 akči, Jovana brata Radovine sa timarom od 2.366 akči i njihova brata Vlatka sa timarom od 5.415 akči, onda možemo reći da se ovdje radi o članovima jedne feudalne porodice. Da su Turci preuzimali i ugrabili u svoj sistem ugledne feudalce iz najbliže okoline bivših vladalaca i krupnih vladara, svjedoči slučaj sa Sankom, vaspitačem sina Hercega Stjepana, na koga je ubilježen timar od 3.350 akči. I ugledne vlaške starješine prihvaćane su od Turaka i dodjeljivan im je timar. Pomenuti knez Petar sin Obrinov koji posjeduje zemeljom od 40.325 akči jedan je od takvih vlaških starješina. Turci su prema vlaškim starješinama, samo u pojačanoj mjeri, proizveli politiku koju su prema vlaškim starješinama vodili naši feudalci, osobito u doba teških građanskih ratova i unutrašnjih razmirica, kao i ratova s Turcima, primajući vlaške starješine u plemstvo da bi se mogli služiti u prvom redu vojnim uslugama moćnih stočarskih grupa.

U ovo doba sve tvrđavske posade bile su nagradljive timarima, koje su zajednički držali po nekoliko ljudi posade. Opaža se tendencija da se na račun običnih posjednika timara povećaju timari tvrđavskih posada, što je sasvim logično u teškom i napregnutom hrvanju za održavanje turskih posjeda i za dalje osvajanje na sjeveru, pri čemu su tvrđave igrale vrlo veliku ulogu. Upada u oči kod tvrđava jedna poseba, koja bi mogla da pomogne utvrđivanju visine rente koju su Osmanli normalni i da osvijetli pitanje o tome koliko je renta smanjena u odnosu na preosmanske feudalne uređenje u Bosni. To je činjenica da tvrđavske posade na svome zemljišnom obradnjaku pokazuju gubitak dugovanja posjednicima čiflika, odnosno čiflika koji u svoje čiflove imaju u timaru posade. Kako je i u ranijem prihodu timara uračunat prihod od takvog čiflika, a s druge strane, taj isti prihod nametnut je i kod posjednika čiflika, to bi se moglo, iako zasada s rezervom,

zaključiti da je svaki sa čiflika plaćao dvije desetine svoga prihoda kao rentu od koje je jednu desetinu uzimala posada tvrđave, a drugu posjednik čiflika. Da se ovdje radi o posjedniku čiflika koji nije raja, svjedoči jedan slučaj u kome se izričito kaže da je posjednik čiflika taj i taj spahijski. Ako uzmemo u obzir činjenicu da su Osmanli, kako o tome govore kanun-nama, u Anadoliji smitali posjednika rentu na dvije desetine sa jedne trećine ili jedne četvrtine, to je lako moguće da su tako postupali i u Bosni, u kojoj su, kako to svjedoči poznato pismo Stjepana Tomasevića, vršili agitaciju među seljaštvom za novu vlast obećavajući olakšice seljacima.

U defteru iz 1485 godine ubilježena je grupa od 385 čiflika, za koje se kaže da su im desetine bile carski has, a da se posjedu kada je vršio popis mevlana (gospodini) Vildan, prešlo na plaćanje mukatom (otajkom) i ovaj naš defter bilježi iznos tih mukata. Visina tih mukata kreće se od prihoda iznad 50 akči do prihoda od 1.000 akči po čifliku. Ukupni iznos rente svih tih čiflika penje se na 64.304 akče. Analiza posjednika ovih čiflika sa mukatom pokazuje da je pored muslimana među njihovim posjednicima bilo i hrišćana. Treba napomenuti da se pomenuta grupa čiflika dijeli na dva dijela. Prvi dio sačinjavaju stari čiflika, a drugi dio novi čiflika. U pogledu na veličinu čiflika i na socijalni i vjerski sastav njihovih vlasnika nema nikakve bitne razlike. Među vlasnicima čiflika nalazi se šaroliki svijet raznih profesija. Počevši od običnog martolosa pa do rumeliskog begler-bega, na toj ljestvici činjenički gotovo svi pretstavnici hijerarhijske feudalne ljestvice. Među posjednicima nema nijedni zanatlije, vjerski službenici, čak i muftijini. I ovdje kao i kod timara vidi se sposobnost Osmanske carevine da u okvir svoga feudalizma sabere razne društvene slojeve i da od njih stvori uporište za vladajuću klasu. Pored ovih čiflika koji su vezani uz carski has u oba deftera ne lazi se u timarima i van njih mnoštvo čiflika koji sad plaćaju mukata sa sed desetinu. Mi ovdje ne možemo dati jednu detaljniju analizu tih čiflika, ali sa sigurnošću možemo tvrditi da su to bili takvi posjedi na kojima je dijeljena feudalna renta između posjednika čiflika, s jedne strane, i spahijski i hasa, s druge strane. Zanimljivo je napomenuti da sam na jednom čifliku u Hercegovini našao oslobođenog roba kao seljaka koji radi na tom čifliku, što ukazuje na ispravnost postavke da su vlasnici čiflika radi obrade čiflika nabavljali radnu snagu povećanjem ratnih zarobljenika. Ali, ostaje dobar dio tih čiflika obradivih sa seljaci. Ako se zapitamo otkud tolika čiflika u defteru, onda možemo odgovoriti da se ne može reći da se moglo reći samo o jednoj

formali koji bi vrijedili za sve čifluke. Na osnovu je da je uopštavanje čifluka bilo jednako od rješavanja da se podignu poručnici zemljane opasne, dajući vojsi ili spahijskoj materijalna sredstva i vojnu snagu za obradu čifluka. Upada u oči priličan broj čifluka koji su ustvari zemlje, tj. ili nove kršćanstvom dobivene zemlje za obradu sa jako razvijenom kulturom ili nekadašnja sela koja su opustjela pa su se pretvorila u mehanje. Drugi razlog ostanaka čifluka bio bi u tome što su Osmanli ukićujući domaću plemstvo, bilo ono feudalno ili rodolovno, u spahisko-timarski sistem vodili takvu politiku da su mjenjajući timare omeragučavali to plemstvo da ih smatra svojima vlasništvo i da se prema njima odnosi kao što se odnosilo predosmansko plemstvo. Kompromis između novih, osmanskih nazmi i starih shvatanja predstavlja ustupanje čifluka tome plemstvu. Ti čifluaci ustvari su njihove ranije baštine ili dijelovi baštine. U defterima često susrećemo ovačke zabilješke. Zapisan je timar toga i toga spahije, a u njemu se spominje njegov čifluk i kaže se, ako bi mu iz ruke otišao timar, on zadržava svoj čifluk a time da plaća desetinu novom spahiji. Čifluk se mogao dati i zbog toga što se njime osiguravao prihod ličnosti koja vrši neku vojničku službu, kao što je martološka, ojnucka, dogandžijska (sokolarska) itd. Paralelu ovome nalazimo u našim drugim oblastima, napr. u oblasti Brankovića i Smederevske oblasti u dodjeljivanju baštine za takve službe. Konačno, čifluk se mogao dodjeljivati za vršenje eskindžijske službe. U njegovim izvršenjem u jedan skup čifluka, učeno deset i više, koji su na račun zajedničkog prihoda po redu slali u rat svake godine jednog opremljenog konjanika. Takvih primjera ima u starijem defteru iz 1485 godine. Iako se ovdje izričito ne govori o kolektivnom timaru, ustvari skup ovakvih čifluka sačinjavaju kolektivnog spahiju. Nećemo svoje ulaziti u pitanje da li se tu radi o skupu slobodnih seljaka ili ne, ali moramo podvući da se i u ovoj ustanovi izgleda sposobnost Osmanske Imperije da svoje osnovne principe organizovanja agrarnih odnosa prilagodi osobenosti ma i potrebama osvojene zemlje. Za sve ove vrste čifluka možemo reći uopšteno to da su oni bili korisni za turski feudalizam, jer su pomagali podizanje proizvodnje, potstičući inicijativu njihovih posjednika i uvodeći u kulturu mnoge neobrađene zemlje, kao što su doprinosili da se maksimalno učersti ekonomska snaga Carevine. Ako uporedimo ukupni prihod svih čifluka sa prihodima timarskih lena, onda će

moći vidjeti po njihovom razmazu dogričeno da su oni i razvijenije i ekonomski produktivnije zemlje prema timarskim posjedima. Istina, to i lako spada se tendencija da se u jednoj stvari nagradilo sači strani čifluka. Ali je jasno da je stvarna vlast o tome vodila računa. Jer su čifluaci pakljivo svojim prihodima. Susrećemo slučajevima da su čifluaci dodjeljivali ovcima naredbama, kao što susrećemo i slučajevima iz kojih se vidi da su ovcima u slučajevima zemlja, naknadno prizivajući od vlasti i uvodeći u defter. Ili, uz takve čifluke stoji da su ovcima sa čifluke ne dobivaju samo domaći ljudi već se oni dodjeljuju i ljudima koji su došli sa strane koji su vršili neke vojne administrativne funkcije. Očividno je da porod timarske nagrada uz druge redovne prinose pokazivalo je težnju centralne vlasti da se u ovoj izloženoj i strateški važnoj pokrajini postignu vjernost i inicijativa ljudi. Ali se ovdje ne možemo dugo zaustaviti na opredivanju ustanove čifluka sa ustanovom baština u nekim drugim našim oblastima na osnovu materijala kojima raspolazemo. Ali je sigurno jedno, a to je da je čifluk imao svoju paralelu u baštini, i da je često puta pretstavljao nekadašnju baštinu. Nećemo isključiti mogućnost da se među čiflučima u ova dva deftera nalaze poneki čifluaci koji su nastali spajanjem manjih seljačkih imanja putem kupovine ili na druge načine. Ali takav nastanak čifluka u to doba više se pokazivao kao mogućnost koja će krajem tog vijeka početi da postaje stvarnost prvih početaka onoga procesa kojeg mi nazivamo čiflučenje. O tome bi nam indirektno govorile neke izdricke. Opaža se npr. u drugome defteru priličan broj slučajeva bježenja seljaka, odnosno napuštanje zemlje od strane seljaka. Ta pojava naznačena je u defterima izrazom "girihtes", tj. pobjegao. Istina, ova pojava može da govori o tome da su seljaci mogli da napuste svoju zemlju usljed toga što ih je zemlja oglednala, pa su otišli da traže bolju i kvalitetniju zemlju. Ali je sigurno to da ih je, ako ne uzememo u obzir bježenje od neprijateljskih napada, na to napuštanje zemlje terala nedovoljnost sredstava za život, često puta možda prouzrokovana dosta velikom rentom.

Uporedivanje izloženih podataka koji u najgrubijim crtama osvjetljavaju izvorne strane zemljanih odnosa u Bosni nakazuje da u ovo doba nema u oblasti zemljanih odnosa nekih naročitih pojava koje bi ukazivale na kvalitetno poseban i primizijebo različit položaj Bosne u oblasti agrarnih odnosa od drugih naših pokrajina. I u Makedoniji

*) Zbog toga je poznato da turski komercijalci

PREGLED

I u Srbiji i u Hercegovini halifazim se nije vladavilo principu u oblasti zemljišnih odnosa, samo što su politična i ostvarenje tih principa došli zbrojno osobnostima i mogućnostima tih zemalja, što izraz koji nosi neke spoljne specifične oznake. Drugo je pitanje zašto se baš u Bosni i Albaniji stvorilo nakon carvstva turske vlasti u tim zemljama brojno domaće plemstvo koje je izgradilo svoju tradiciju. Tu je proces islamizacije odigrao značajnu ulogu i stvorio je moralnu i socijalnu osnovu za utvrđenje snodi i ugleda toga plemstva. Uostalom, ne treba zaboraviti da su jedino u ovim dvjema zemljama muslimani davali djecu u janjčare i za potrebe dvora i centralne administracije putem dubrovačke deširine.

Mi ovdje ne možemo pratiti razvoj agrarnih odnosa u Bosni u idućem i daljim vijekovima. Problem islamizacije hrišćanskih spahija ne postavlja se samo za Bosnu već za sve balkanske pokrajine u kojima je tih spahija bilo. Islamski karakter Osmanske Imperije nužno je vodio toj pojavi koja svoje korijene ima u potrebi hrišćanskih članova timarskog sistema da u odnosu prema muslimanskoj većini toga sistema primanjem vjere osiguraju svoj poledaj, utvrste svoju klasnu solidarnost, a da u očinsku prema raji koja je i sama, naročito u Bosni, u velikom broju prelazila na islam zasire u svoju korist pitanje rente i poboljšaju svoj položaj prema svojoj muslimanskoj raji. Razumljivo se da se sa ovime ne iscrpljuju svi razlozi pojave islamizacije hrišćanskih spahija. Uostalom, mi nismo sigurni da su sve hrišćanske spahije prešle na islam i da su se njihova stara imena izgubila pod novim muslimanskim nazivima. U drugom bosanskom defteru koji je, kao što smo rekli, pisan nešto preko defteri godine iz prvog starijeg deftera saznajemo da je naziv jednog hrišćanskog spahije gotovo za polovinu smanjen. Ovim ne želimo reći da je to morao biti opšti kurs prema hrišćanskim spahijama, čak je moguće da se ovdje radi o pojavi koja nije izuzetna i za muslimanske spahije, a moguće je da je pomenuti hrišćanski spahija dobio kompenzaciju na drugoj strani. Ali je jedno sigurno, štojed idemo naprijed zajedno sa stabilizacijom osmanske vlasti i sa daljim osvajanjima na sjeveru, Osmanska carovina se sve više pokazuje kao u prvom redu muslimanska carovina. To se vidi po gubitku izvjesnih privilegija hrišćanskih kod majstora pri terčevanju, a sve većem smanjivanju broja hrišćana koji su stajali kao tvrđavski posadi itd.

Naravno, još naša izlaganja o pitanju zemljišnih odnosa u Bosni u prvim decenijama turske vladavine moramo napomenuti da rješavaju problema o nasljednoj deširini bos-

anskog plemstva koja traju u bosanskom terčevanju razvika turske vlasti u ovim pokrajinama. Tu se uglavnom radi o dva faktora: faktor defluencije i faktor koji sadržava nalaz u velikoj intenzivnosti a sadržaj kao i u izvanredno važnom vojno-političkom položaju Bosne. Svakako da se ovim dva faktora zajedno sa ostalim manje važnim faktorima međusobno prolijevaju i jedna od drugih djeluju. Mi nećemo sporići činjenicu da drugi djeluju u Bosni i svojih političkih posljedovanja defluencija sa podjelom rente počinju u uslovima slabljenja turske carevine, a naročito kada je cjelokupni društveni sistem u to doba da se potresa usljed svojih unutrašnjih protivrječnosti i kada su počele da se pojavljuju prve pukotine na timarskom sistemu, dok je potstreka intenzivnijem defluencijom nego što je to slučaj u ostalim našim pokrajinama. Postojanje sloja domaćih muslimanskih feudalaca čija uloga u ratovima i u upravljanju zemljom nije bila mala, olakšavao je defluenciju a otežavao borbu centralne vlasti protiv toga procesa. Uostalom mi u XVI vijeku nailazimo na mnoge vijesti koje govore da su visoki državni funkcioneri i sami učestvovali u tome procesu. Ali je sigurno, jer o tome svjedoče kanun-name i defteri XVI vijeka, da u XVI stoljeću nije bilo došlo do nikakve promjene u Bosni da se može govoriti o posebnostima zemljišnih odnosa u Bosni. Timarski sistem još se držao. Istina kraljem ovoga vijeka, usljed opštih slabosti carstva i preko vojnih neuspjeha, režim timarskog sistema sve je više slabio. Iz jednog fermana svedenoga bosanskom begler-begu Ahmedu koji je napisan 1054 godine (1644—5) jasno proizilazi da je usljed slabljenja centralne vlasti, popuštanja discipline u timarskoj organizaciji dolazilo do zloupotreba u pitanju timara. Pravilo timarskog sistema da spahija uz redovno služenje u ratu i izvršavanje drugih obaveza ima pravo da ostavi u nasljeđe svojim sinovima timar nije bilo poštovano. Stagnacija naročito pogođeno poslije Hasan-pašinin poraza kod Siska 1593 godine, kada je imao veliki broj bosanskih spahija i kad je to dovelo i onako oslabljenu timarsku organizaciju u Bosni u vrlo teško stanje. Prva je počevši od sultana Ahmeda pa preko Osman II i Murata, intervenisala izdajući fermane za uspostavljanje tako cvanog održalika. To su odredbama timari i zemlji bosanskih feudalaca ostaju u nasljeđe njihovim sinovima i braći, a ako nema ovih, njihovim braćurcima koji spadaju u njihovu porodicu. Tako je centralna vlast doprinijela očuvanju domaćih feudalnih porodica i, htjela ili ne htjela, pomagala ovaj proces čije se temelje nastoje u tome da se negativno utiče na njega koja leži u osnovi timarskog sistema stvoreni novi oblici feudalnog posjeda.

O NASTANKU FEUDALNIH POSJEDA MUSLIMANSKOG BOSANSKOG PLEMSTVA

stavovima u Bosni u XVIII i XIX vijeku. Kao što vidimo, ovaj proces je započeo mnogo ranije nego što su tvrdili oni koji su pogriješili profesora Čubrilovića negirajući Truhelkino poimanje o porijeklu i ulozi bosanako-muslimanskog plemstva. Ovim raspravama sasvim je načeto postavljeno pitanje koje je imalo značajnu političku ulogu u oblasti društveno-političke prakse u staroj Jugoslaviji i koje je tretirano slično ključnim interesima i političkoj orijentaciji naučnika koji su to pitanje rješavali. To pitanje ni danas nije izgubilo svoju aktualnost. Iako se sa gledišta društveno-političke prakse danas ne postavlja sa takvom oštrinom. Ono danas ima više teoretičko-političko značenje, naročito s obzirom na postavljanje i rješavanje problema nacije i nacionalnosti u Bosni i Hercegovini. Ono igra važnu ulogu i u ocjeni našega kulturnog naslijeđa. Ali je jedno jasno — podaci koje smo donijeli potvrđuju postavku koju smo donijeli u prvom članku: da je legenda o porijeklu bosanskog muslimanskog plemstva i njegovim imanjima, pored ostalog, služila legitimiranju procesa štflucenja; iskorišćavanju ozračak-tinara kao stepenice za dalje prisvajanje miriske zemlje i uspostavljanje vaskih imanja koje su krajem turske vladavine mogla izgledati — i nekim našim naučnicima su i izgledala — kao prastara nasljedna feudalna dobra predosmanskog perioda koja su neokrnjeno ostala u rukama svojih islamskih gospodara za svo vrijeme osmanske vladavine u Bosni.

A istina je međutim sasvim drukčija. Kao u svim zemljama koje su osvojili, Osmanli su u Bosni skršili dinastiju i krupne feu-

dalac, u sline plemića i plemićke bosanske ugledne i organizaciju svoje države čije su principe strogo sproveli. Time je bilo riješeno i pitanje bivših plemićkih imanja. Vladajući oblici zemljišne svojine — miriske zemlje — uništile je ta imanja, a njihove bivše zemlje uglavito u finansijsku organizaciju i sistem hasova. Tek slabljenjem ustanova miriske zemlje bosansko muslimansko plemstvo uspijeva u toku nekoliko vijekova da tu miričku zemlju pretvori u svoju neograničenu privatnu svojinu. A to znači da je istorija davno skinula putem osvajanja osmanske sile sa tih imanja njihovu »legitimnost«, stvarivši novi islamski »legitimitet« miriske zemlje, a taj »legitimitet« srušilo je bosansko muslimansko plemstvo usljed slabljenja Osmanske carevine. Odlučujući faktor opet je bila sila, samo zamaskirana pomenutom legendom. Ta legenda mirila je i legitimizovala »legitimitet« posjeda zemlje predosmanskog perioda i »legitimitet« nove privatne zemljišne svojine krajem osmanske vladavine u Bosni, skrivajući dugi period vladavine miriske zemlje u doba stabilnosti osmanske vlasti u Bosni. Na taj je način skrivena činjenica da je ta svojina rezultat nasilja i da se ne može pozivati na svoj »legitimitet«. Ali je novo doba svojim razvojem tu lažnu legitimnost dezavuisalo i srušilo posljednje ostatke feudalizma u našoj ekonomsko-društvenoj stvarnosti, koji su preko svjetski ljudski smetali da se i u našoj nauci konačno obračuna s istorijskim zabludama kao što je zabluda o posjedima bosanskog muslimanskog plemstva.

NEDIM FILIPOVIĆ

